

Rozliczanie totalitarnej przeszłości: zbrodnie, kolaboracja i symbole przeszłości

**redakcja
Andrzej
Paczkowski**

**Instytut Studiów Politycznych
Polskiej Akademii Nauk**

Warszawa 2017

Spis treści

Wstęp / 7

Paweł Machcewicz

Żydowskie rozliczenia po II wojnie światowej:
od „mścicieli” do procesu Eichmanna / 11

Andrzej Paczkowski

Zbrodniarze, zdrajcy i pomocnicy: rozliczenia
z wojną w Związku Sowieckim / 49

Bartłomiej Różycki

Symbole przeszłości i pamięć we współczesnej
Hiszpanii / 105

Bartłomiej Różycki, Amélie Zima

Symboliczne metody przywracania pamięci
w Europie: Polska, Hiszpania i inne przypadki
odtworzenia symboli przeszłości / 187

Summary / 217

Indeks osób / 229

Wstęp

Od wielu lat w życiu publicznym i społecznym licznych krajów istotną rolę odgrywają problemy związane z nieodległym zazwyczaj czasem minionym, ze zjawiskami takimi jak dyktatura, agresja, okupacja, masowe zbrodnie, kolaboracja z wrogiem, które opatrzyć można ogólnym mianem „złej przeszłości”. Gdy systemy będące nośnikami takiej przeszłości upadają, jedną z konsekwencji jest rozpoczęcie procesu ich rozliczania. Zjawisko to nie jest nowe, lecz we współczesnym świecie wytrwałość w podejmowaniu tego rodzaju działań jest wyjątkowa.

Celem projektu „Kara, pamięć i polityka: rozliczenia z przeszłością od czasów II wojny światowej”, podjętego przez międzynarodowy, polsko-francuski zespół politologów i historyków, jest analiza zakresu podobieństw i różnic w mechanizmach, formach i tempie prawnych, politycznych i symbolicznych rozliczeń ze „złą przeszłością” w różnych krajach od czasów II wojny światowej aż do dzisiaj, a także zbadanie zależności między cechami danego procesu rozliczeń a postępowaniem w demokratycznej konsolidacji byłych reżimów

8 Wstęp

dyktatorskich. Przyjmujemy hipotezę, iż charakter czynników determinujących proces rozliczeniowy jest ściśle powiązany ze sposobem, w jaki dany system dyktatorski zakończył swoje istnienie.

Mamy nadzieję, że badania nasze wniosą coś nowego w rozwój naukowej dyskusji na temat rozliczeń, który choć podejmowany wielokrotnie, opracowany jest jedynie wrywkowo i pozbawiony ogólnej syntezy. Liczymy też na to, że rezultaty tych badań mogą wpłynąć na sferę edukacji, z jednej strony korygując środkowoeuropejskie przeświadczenie o wyjątkowości doświadczeń krajów postkomunistycznych, z drugiej zaś pozwalając wpłynąć na wzrost nikłego w chwili obecnej w innych częściach świata zrozumienia dla historii krajów postkomunistycznych.

Od połowy lat czterdziestych XX wieku można mówić o trzech falach rozliczeń:

- rozliczenia związane z klęską III Rzeszy i jej aliantów (jak Japonia) w II wojnie światowej;
- rozliczenia dyktatur, których upadek rozpoczął się w połowie lat siedemdziesiątych w południowej Europie, a następnie rozszerzył się na Amerykę Łacińską; do grupy tej zalicza się m.in. także koniec Apartheidu w Republice Południowej Afryki;
- rozliczenie systemów komunistycznych, począwszy od przemian roku 1989.

Cezurą początkową naszych badań będzie zatem koniec II wojny światowej. Data końcowa jest natomiast trudniejsza do określenia, bowiem niektóre aspekty rozliczeń – nawet tych związanych z pierwszą falą – aktualne są do dnia dzisiejszego. Badania te uporządkowane zostaną poprzez zastosowanie dwojakiej klasyfikacji: chronologicznej, opartej na podziale wskazanym powyżej, oraz problemowej, zbudowanej wokół triady „kara-pamięć-polityka”. Badać będziemy przede wszystkim instytucjonalne formy rozliczeń zarówno w aspekcie prawnym i ustawodawczym (kara), jak

i w wymiarze symbolicznym (pamięć). Ponadto przyjmujemy, iż stosunek do przeszłości stanowi istotny składnik debaty publicznej, konfliktów politycznych i decyzji wyborczych (polityka).

W literaturze przedmiotu nie istnieją opracowania, które obejmowałyby interesujący nas zakres chronologiczny i zasięg terytorialny. Literatura dotycząca rozliczeń po II wojnie światowej jest niezwykle obszerna, ale w zasadzie tylko przypadek niemiecki jest rzeczywiście szczegółowo opisany i wielokrotnie interpretowany. Wiele innych publikacji ma albo charakter publicystyczny, albo zajmuje się pewnymi zagadnieniami w sposób bardzo ograniczony. Nawet tam, gdzie literatura jest dość obszerna (na temat Ameryki Łacińskiej czy RPA), nadal brakuje zwartej syntezy tego zjawiska. Również w przypadku komunizmu wyczerpująco omówiono jedynie niektóre zagadnienia. Ogólnie można stwierdzić, iż nie tylko ustalenia faktograficzne na temat rozliczeń są wrywkowe, a stan wiedzy jest zróżnicowany w poszczególnych krajach, ale brakuje prób uchwycenia pewnych uniwersalnych zależności. W niniejszym projekcie za cel stawiamy sobie zmianę tego stanu rzeczy i podjęcie – w oparciu o analizę trzech cykli rozliczeń – debaty na bardziej ogólnym poziomie. Należy przy tym zaznaczyć, iż świadomi jesteśmy, że nie chodzi bynajmniej o zakończenie tej dyskusji, a raczej odwrotnie: jej otwarcie i wskazanie kierunków dalszych badań.

Liczymy też, iż zdołamy wywrzeć pewien wpływ na sferę edukacji, a być może i na debatę publiczną. W krajach postkomunistycznych wciąż rozpowszechnione jest przekonanie, że trudności i porażki związane z rozliczaniem stanowią wyłączną specyfikę tej części Europy, podczas gdy w rzeczywistości podobne problemy były udziałem innych państw z różnych regionów świata. Z drugiej strony w Europie Zachodniej i w większości państw pozaeuropejskich, niemających bezpośredniego doświadczenia z komunizmem jako systemem państwowym, zrozumienie historii komunizmu

10 Wstęp

i postkomunizmu w dawnym bloku sowieckim jest bardzo słabe. Międzynarodowy charakter projektu daje pewną szansę na włączenie środkowoeuropejskich doświadczeń do świadomości i życia publicznego innych regionów świata.

* * *

W niniejszej publikacji, która jest drugą z cyklu *Kara, pamięć i polityka: rozliczenia z przeszłością po II wojnie światowej*, przedstawiamy cztery artykuły należące do dwóch różnych obszarów badanych w ramach projektu: dwa dotyczą rozliczeń z II wojną światową (Paweł Machcewicz, Andrzej Paczkowski), dwa kolejne (Bartłomiej Różycki, Bartłomiej Różycki i Amélie Zima) – zmian w obrębie symboli pamięci związanych z procesami przemian ustrojowych i politycznych, głównie zaś transformacji od systemu dyktatorskiego do demokracji. Wszystkie zostały opracowane w oparciu o istniejącą literaturę przedmiotu, na ogół rozległą i obcojęzyczną, mają charakter przede wszystkim faktograficzny, autorzy zaś koncentrowali się na warstwie informacyjnej. Artykuł Bartłomieja Różyckiego jest paralelny do jego opracowania *Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce, 1989–2016*, które ukazało się w tomie *Rozliczanie totalitarnej przeszłości: instytucje i ulice* wydanego w ramach tego samego projektu, natomiast artykuł Andrzeja Paczkowskiego jest w pewnym sensie uzupełnieniem tomu *Sprawiedliwość, zemsta i rewolucja. Rozliczenia z II wojną światową w Europie Środkowo-Wschodniej* (Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2016), w którym nie uwzględniono powojennych rozliczeń sowieckich.

Kierownik Projektu
Andrzej Paczkowski